

7 Materialen, kleuren en verlichting

De belangrijkste gebruikers van elke buitenschoolse opvang zijn de kinderen. Het gebouw en de inrichting moeten in de eerste plaats op hen zijn afgestemd, zodat ze er kunnen spelen, eten, uitrusten en elkaar ontmoeten op een manier die past bij hun behoeften en ontwikkelingsfase. Tegelijkertijd moet het ook een prettige werkplek zijn voor het team en een vertrouwd en aantrekkelijk gebouw voor ouders.

Een ruimte voor buitenschoolse opvang moet natuurlijk functioneel goed in elkaar zitten, maar het moet ook een prettige ruimte zijn. Kinderen moeten zich er thuis voelen. Uit onderzoek blijkt dat zij heel gevoelig zijn voor 'sfeertjes'.

De sfeer in een gebouw wordt door veel zaken bepaald: het gebruik van materialen en kleuren, de verlichting, de vorm van de ruimten, de aankleding van de activiteitenplekken en van de ruimte als geheel.

Sfeer is moeilijk objectief te beoordelen. De een vindt strak modern meubilair gezellig, de ander vindt het koud en zakelijk. De een houdt van blauw, de ander van oranje. Het is niet eenvoudig te omschrijven wat de sfeer in een ruimte bepaalt: soms voel je je ergens meteen op je gemak terwijl je niet precies kunnen aangeven waarom dat zo is. Dat kan samenhangen met de mensen om je heen, maar vaak zal het ook te maken hebben met de inrichting van de ruimte.

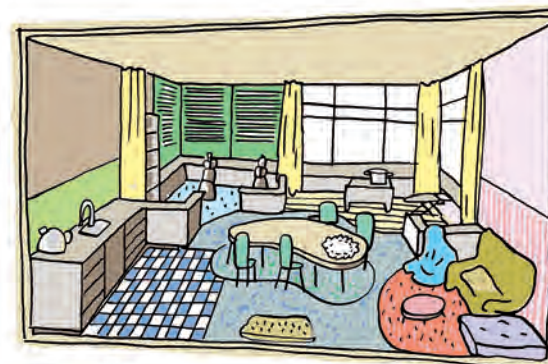
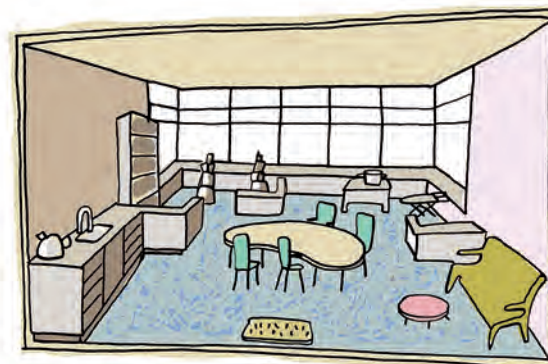
Een prettige sfeer hoeft zeker niet samen te hangen met het beschikbare budget. Een ruimte die is ingericht met dure spullen hoeft niet aangenamer te zijn dan een ruimte ingericht met goedkopere materialen. Belangrijker is dat er zorg en aandacht aan de inrichting en aankleding is besteed. En vooral: dat de inrichting en aankleding past bij de functie van de ruimte en bij zijn gebruikers.

De grote vlakken (vloer, wand, plafond)

Iedere ruimte bestaat uit drie grote vlakken: de vloeren, de wanden en het plafond. Het materiaal is vaak al tijdens de bouw vastgelegd. Bij de inrichting van de buitenschoolse opvang heb je daar meestal geen invloed meer op. Die grote vlakken bepalen voor een deel wel de sfeer van een ruimte. Een ruimte met een houten of laminaatvloer geeft een veel warmere uitstraling dan een effen gietvloer in koel grijs.

Als je ruimten gaat inrichten zijn de grote vlakken dus vaak al ingevuld. De meeste wanden zijn vrij eenvoudig over te schilderen; vloeren en plafonds zijn kostbaar om te veranderen. Maar ook in dat geval kun je met kleine ingrepen veel bereiken.

Met een kleed op de vloer, een kleine verhoging in de vorm van een podium, een gordijn of een gekleurde strip in een andere kleur maak je verschillende plekken in een ruimte. En dat niet alleen: door verschillende materialen toe te passen doen kinderen meteen andere zintuiglijke ervaringen op: linoleum is hard, vlak en koud, een kleed is zacht, niet zo vlak en warm. En ook schoolkinderen spelen graag op een zacht kleed of zitten op zachte kussens. Verschillen op de vloer kunnen bovendien helpen om een duidelijke structuur in de ruimte aan te brengen en om onderscheid te maken in looproutes en speelplekken. Er ontstaan zo verschillende sfeergebiedjes.

Ook wanden kunnen helpen om de ruimte in te delen in meerdere sfeerplekken. Een van de wanden kan geschilderd worden in een andere kleur dan de andere muren; een deel van een wand kan een andere kleur of afwerking krijgen om een bepaalde plek te accentueren. Denk bijvoorbeeld aan een afwasbare muur (plaatmateriaal) bij een plek waar geschilderd wordt, of een gekleurde strook bij de leeshoek. Als daarvoor gewone muurverf gebruikt wordt, is het weinig werk om de hoek af en toe een heel nieuw kleurtje te geven. Plafonds nodigen meestal niet uit om er iets anders mee te doen dan lampen of slingers aan te hangen. Toch kan ook daarmee gevarieerd worden: door een deel van een plafond te verlagen kan een lees- of muziekhoeek een meer intieme sfeer krijgen. In een hoge ruimte maak je dan een meer besloten plek op de maat van de kinderen. Zo'n verlaagd gedeelte kan vrij eenvoudig worden gemaakt door – brandwerende – doeken op te hangen. Een andere, meer permanente mogelijkheid is om echt een verlaagd plafond te laten maken in een deel van de ruimte.

Hoe je omgaat met vloeren, wanden en plafonds hangt natuurlijk af van de manier waarop je de ruimten gaat indelen. Het sfeer maken moet wel een functie hebben, en wanneer je verschillende vloer- of wandafwerkingen toepast, hangt dit bij voorkeur samen met de plekken die je in een ruimte maakt. *Inrichting* hangt dus altijd samen met *indeling*.

Materialen

Materialen bepalen, samen met licht en kleur, in hoge mate de sfeer van een ruimte. Een ruimte met veel metaal en kunststof geeft een heel andere uitstraling dan een ruimte met houten kasten en stoelen. Een gang met een tegelvloer en bakstenen muren 'voelt' anders aan dan een gang met een vloer van marmoleum of laminaat en glad geverfde wanden. Een houten stoel straalt een andere sfeer uit dan een kunststof stoel of een stoel van staal.

Soms wordt om eenheid in het gebouw te krijgen overal dezelfde wand- en vloerwerking gebruikt: bijvoorbeeld één kleur marmoleum en één kleur wanden. Dit leidt tot eenvormigheid en het maakt het moeilijk om ruimten goed van elkaar te onderscheiden. Het gebruik van verschillende materialen en/of kleuren voor verschillende ruimten zorgt voor afwisseling en heeft als voordeel dat elke ruimte herkenbaar is. Bovendien draagt het bij tot het onderscheiden van verschillende activiteiten. Een ruimte met tapijt en zachte kleuren nodigt kinderen uit tot ander gedrag (rust) dan een ruimte met een gietvloer en harde kleuren (actie). Materiaalgebruik kan dus bepaalde activiteiten ondersteunen. Ook met verschillende kleuren per ruimte kan een gebouw een eenheid zijn. Door kleuren op elkaar af te stemmen of door sommige elementen in elke ruimte te laten terugkomen, zoals een bepaald wandlampje, ontstaat 'eenheid in verscheidenheid'.

Hard en zacht

Bij het inrichten van kinderruimten spelen budget, duurzaamheid, veiligheid en hygiëne een rol. Maar de inrichting moet niet alleen functioneel zijn, maar ook comfortabel en gevarieerd. Een ruimte met alleen 'afwasbare' materialen zoals staal, kunststof en marmoleum is heel veilig en hygiënisch, maar biedt kinderen weinig comfort en variatie. Bovendien zal in een ruimte met alleen dergelijke harde materialen de akoestiek verslechteren. Kinderen maken veel geluid, en in een ruimte met alleen harde materialen weerkaatst het geluid en wordt het versterkt. Het geluid kan worden gedempt door in een ruimte 'zachte' materialen aan te brengen. Zachte materialen zijn bijvoorbeeld vloer-

kleden, gordijnen, kussens, een met stof beklede bank of stoel. Zachte materialen lokken ander gedrag uit: doordat ze het geluid dempen, scheppen ze vanzelf al meer rust dan een ‘harde’ ruimte.

Textuur

Onder textuur verstaan we de manier waarop een materiaal is samengesteld en hoe het aanvoelt. Een plastic mat voelt gladder en soms plakkeriger aan dan een geweven vloerkleed. Hout voelt warmer aan dan kunststof. En een bakstenen muur voelt ruw aan, terwijl een gestucte wand met afwasbare verf glad is.

Een combinatie van verschillende materialen: hard én zacht, hout én kunststof of staal brengt variatie en sfeer in een ruimte. In eerdere hoofdstukken zijn veel inrichtingsmaterialen genoemd die variatie aanbrengen in een ruimte, zoals vloerkleden, niveauverschillen, banken en gordijnen. Ze moeten niet als ‘luke’ worden beschouwd, maar vormen een noodzakelijk onderdeel van een ruimte waar kinderen regelmatig verblijven, waar ze zich op hun gemak voelen. Pas materialen toe die de functie van een plek ondersteunen: een werkbank in de knutselruimte mag ruw aanvoelen, je weet dan dat het geen kwaad kan als er een extra kras op komt; in een leeshoek wil je lekker kunnen hangen – een zacht kleed en kussens passen daar beter bij dan een harde houten stoel.

Kleuren

Kleurgebruik roept vaak veel discussie op bij het inrichten van een gebouw. Iedereen heeft eigen voorkeuren en steekt deze vaak niet onder stoelen of banken. Ook modetrends spelen een belangrijke rol. Kleurtoepassing is echter een vak apart. Een kleur die prachtig staat op een stoel kan heel verkeerd uitpakken op een wand. Het is daarom verstandig om bij de (her)inrichting van ruimten deskundig advies in te winnen bij een kleuren-deskundige of interieurarchitect. Kies dan wel iemand die niet alleen verstand heeft van kleurtoepassing, maar die ook op de hoogte is van de specifieke eisen die een ruimte voor kinderen aan kleurgebruik stelt.

Als je besluit om zonder hulp van buitenaf de kleuren te bepalen, is het verstandig om dat niet met het hele team te doen, maar met een klein groepje dat voorstellen ontwikkelt. Dit voorkomt dat allerlei persoonlijke voorkeuren door elkaar gaan lopen.

Voor het toepassen van kleuren in een buitenschoolse opvang bestaat geen vast ‘recept’. Hoeveel en welke kleuren je toepast, en hoe dat vervolgens uitwerkt, hangt van veel verschillende factoren af. In een zonnige lichte ruimte kan precies dezelfde kleur blauw er heel anders uitzien dan in een ruimte met weinig ramen die op het noorden ligt.

Toch zijn er wel algemene richtlijnen te geven:

- Een teveel aan prikkels in een ruimte kan kinderen onrustig maken. Kleur is een van die prikkels. Het is goed om daarmee rekening te houden bij de keuze van kleuren. In een BSO is vanzelf al veel kleur aanwezig: spelmateriaal is vaak opvallend van kleur, maar ook kinderen zelf brengen veel kleur met zich mee door hun kleding. Wees dus voorzich-

tig met het toepassen van te veel en te uitgesproken kleuren in ruimten waar kinderen een groot deel van de tijd verblijven. Ruimten waar kinderen over het algemeen maar kort verblijven, zoals gangen en sanitaire ruimten, mogen best kleurrijk zijn.

- In de kleurenleer wordt een onderscheid gemaakt tussen koele en warme kleuren. Koele kleuren zijn groen, blauw en violet; het zijn afstandelijke, rustgevende kleuren. Warme kleuren zijn geel, oranje en rood; het zijn kleuren die activeren. Om die reden zijn warme kleuren geschikt voor ruimten waarin kinderen actief bezig zijn. Koele kleuren richten de aandacht meer naar binnen en zijn dus geschikter voor ruimten waar rustige activiteiten plaatsvinden, zoals spelletjes doen of lezen. In de praktijk zijn er natuurlijk veel variaties op deze hoofdkleuren, waardoor ook de eigenschap van de kleur kan afwijken. Zo oogt een blauwe kleur die naar groen neigt warmer dan een blauw die naar grijs neigt. En een knalblauwe wand is net zo weinig rustgevend als een knalgele wand.
- De 'temperatuureigenschap' van kleuren kan ook om andere redenen worden gebruikt in een gebouw. Een ruimte die op het noorden ligt en weinig zon krijgt, kan 'warmer' worden door een tint op de wanden en vloeren te gebruiken die is afgeleid van een van de warme kleuren. Zo'n ruimte lijkt zonniger door toepassing van warme kleuren. Gebruik hier lichte kleuren, omdat een ruimte op het noorden op sombere dagen snel donker is. Andersom kan een ruimte met veel glas op het zuiden minder warm lijken door er koele kleuren – bijvoorbeeld afgeleid van blauw of groen – toe te passen.

Samenvattend:

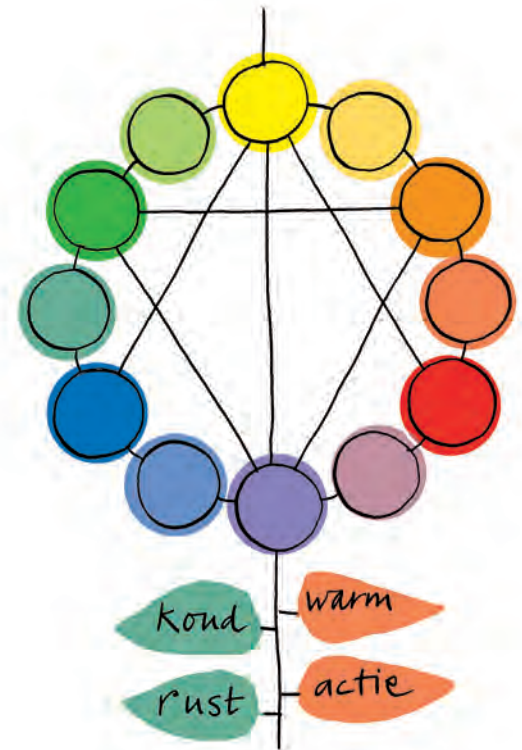
Ruimte op het zuiden, veel ramen: koele kleuren

Ruimte op het noorden: warme kleuren

- Maar let op: bij het toepassen van kleuren op grote vlakken zoals wanden en vloeren, is het belangrijk om altijd uit te gaan van afgeleiden van de hier genoemde kleuren, omdat te uitgesproken kleurtonen een ruimte al gauw te onrustig (en ook te donker) kunnen maken. Wand en vloeren zijn als het ware de achtergrond voor alle activiteiten en het is het beste om die achtergrond rustig te houden. Kleurvariatie kun je dan aanbrengen met de verdere aankleding van de ruimte.

Kleur en licht

Kleur en licht kunnen niet los van elkaar worden gezien, letterlijk en figuurlijk. Zonder licht kunnen we geen kleuren zien, en de hoeveelheid licht bepaalt hoe een bepaalde kleur eruitziet. Een rode vloer ziet er midden op de dag heel anders uit dan aan het begin van de avond. Dit betekent ook dat je het effect van een bepaalde kleur linoleum op de vloer nooit kunt zien op een klein staaltje onder een lamp. Wanneer je dus besluit om een nieuwe kleur op vloer of wand toe te passen, moet een staal van voldoende afmeting altijd ter plekke worden bekeken, en het liefst op verschillende momenten van de dag. Zeker wanneer je overweegt voor een opvallende kleur te kiezen, is het verstandig om eerst een proefstuk op een wand te laten schilderen of een stuk vloerbedekking van een paar vierkante meter neer te leggen.

Goed om te weten:

- In een ruimte met weinig daglicht kies je voor grote vlakken het beste kleuren die het licht reflecteren. Dat zijn lichte kleuren met veel wit erin. In een ruimte met veel ramen kunnen kleuren juist wat donkerder zijn, omdat er voldoende daglicht binnenkomt.
- Een prettige eigenschap van kleuren is dat ze een ruimte groter of kleiner kunnen laten lijken. Een groepsruimte of speelhal zal men meestal groter willen laten lijken, een aparte snoezel- of leeshoek wil je misschien juist kleiner en knusser maken. Een ruimte lijkt groter met een lichte wand-, plafond- en vloerafwerking. Als je een ruimte kleiner en knusser wilt maken is een donkerder afwerking beter. Als je het plafond hoger wilt laten lijken, moet deze lichter gekleurd zijn dan de wand en de vloer. Als je een hoog plafond lager wilt laten lijken, maak je het plafond juist iets donkerder.
- Ook het materiaal van stoelen, tafels, kasten en banken is belangrijk. Meubilair dat niet te zwaar en massief is, en in kleur niet te sterk afwijkt van de rest van de ruimte, laat de ruimte groter lijken.

Kleurgebruik op wanden, vloeren en plafonds

Wanden, vloeren en plafonds vormen de achtergrond van de ruimte. Een hardpaarse of groene wand trekt de aandacht naar zich toe en kan de ruimte als totaal van een blauw of groen waas voorzien. De aandacht van kinderen moet niet op een wand gericht worden, maar op andere elementen: een bepaalde speelplek of andere kinderen. In een groepsruimte waar kinderen eten, spelletjes doen en andere rustige activiteiten, kan op de grote vlakken (wanden, vloer) beter met rustige kleuren gewerkt worden. Met de verdere aankleding kun je dan meer kleur inbrengen.

Dit betekent overigens niet dat wanden spierwit moeten zijn. Afgezien van het feit dat wit snel vuil wordt, is een witte wand ook vermoeiend voor de ogen. Zachte kleuren of wit met een tintje erin hebben de voorkeur.

Voor de algemene vloerafwerking in de groep is een niet te opvallende kleur het beste. Nadeel van sterke kleuren zoals geel, rood en blauw is dat ze heel dominant zijn en de ruimte onrustig maken als deze is ingericht. Met losse vloerkleden kun je kleuraccenten aanbrengen die bovendien gemakkelijker te vervangen zijn dan een hele vloer.

In ruimten die voor een speciale activiteit bestemd zijn, zoals een theater- of tafeltennisruimte, kan met meer uitgesproken kleuren worden gewerkt, passend bij de activiteit. Een rode of oranje wand past prima bij een theatteruimte, en ook bij een tafeltennis- of muziekruimte kunnen meer uitgesproken kleuren worden toegepast. In een rustige ruimte zoals een lees- of huiswerkruimte pas je dan juist weer wat rustige kleuren toe. In een handenarbeidruimte of atelier zijn lichte wanden met een neutrale kleur het beste omdat er al heel veel kleur en materiaal aanwezig is.

Plafonds zijn meestal neutraal van kleur: wit of lichtgekleurd. Dat is ook het meest geschikt omdat het de ruimte hoger laat lijken. Soms kan ervoor gekozen worden om een deel van het plafond een andere kleur te geven of bijvoorbeeld van hout te maken. Dat kan uitstekend als het erom gaat een bepaalde plek te accentueren of als het een hoge

ruimte betreft die men lager wil laten lijken. Kies altijd voor een rustige kleur zodat de aandacht niet steeds naar het plafond geleid wordt.

Kleurgebruik op meubilair

Bij de aanschaf van meubilair speelt allereerst de materiaalkeuze een rol. Wanneer je voor tafels, stoelen en kasten van blank hout kiest, is het simpel: de 'kleur' is neutraal en past eigenlijk overal bij. Kleuraccenten zoek je dan desgewenst in losse vloerkleden, bank of fauteuil, gordijnen en losse accessoires.

Kies je voor stoelen met een stalen onderstel, dan is er de keuze om het frame of de zitting/rugleuning in een kleur te laten uitvoeren. Een gekleurde zitting/rugleuning is opvallender dan een gekleurd frame. Het is belangrijk daarbij stil te staan als je kiest voor een bepaalde kleur. Bedenk daarbij dat stoelen ten minste tien jaar mee moeten, en dat de kleur dus ook zo lang mee moet gaan.

Voor tafels gelden dezelfde mogelijkheden, maar wees voorzichtig met de aanschaf van tafels met gekleurde bladen in uitgesproken kleuren. Een tafel vormt een groot vlak en kan een ruimte nodeloos druk maken. Dan is een combinatie van een tafel met een lichtgekleurd of houten blad met gekleurde stoelen een betere optie.

Een klein tafeltje in bijvoorbeeld een schminkhoek is een ander verhaal: zo'n aparte speelplek mag best een afwijkende kleur hebben.

Bij de keuze van banken of fauteuils is allereerst het materiaal van belang. Als je voor stoffen bekleding kiest is een stof met een patroon erin beter dan een effen stof. Daarop zijn vlekken niet zo snel zichtbaar. Zo'n patroon mag best kleurrijk zijn, maar laat het wel passen bij de rest van de inrichting. Bij een bank met kunstleer is er meestal alleen keuze uit effen kleuren. Bedenk bij aanschaf dat een donkere of felle kleur de bank zwaarder en groter doet lijken dan een lichte kleur. Een warme kleur is uitnodigender dan een koele kleur.

Voor vaste elementen als keukenblokken en aanrechten geldt dat hout of gekleurd materiaal in het algemeen sfeervoller en vriendelijker is dan witte kastjes met een roestvrijstalen blad.

Kleuraccenten in de verdere aankleding

Bij de verdere aankleding van de ruimten kan kleur een belangrijke rol spelen. Geef een kleed om op te spelen een kleur of patroon dat afwijkt van de rest van de vloer. Of geef een activiteitenplek, zoals een leeshoek, een aankleding die past bij die plek. Beplak in de leeshoek bijvoorbeeld een deel van de wand met posters van populaire boekfiguren of stripverhalen. Zo creëer je verschillende sferen in een ruimte.

Maar ook hier geldt: te veel kleur werkt niet. Aandacht trekken met kleur werkt niet meer als dat door de hele ruimte heen gebeurt. Als er overal opvallende dingen hangen of staan, zal een kind door de bomen het bos niet meer zien. De kans is groot dat sommige kinderen hiervan erg druk of juist alleen maar passief en teruggetrokken

TIP

Wees voorzichtig met het toepassen van modekleuren op meubilair dat lang mee moet. Felgroene kasten, stoelen en banken zijn anno 2011 misschien actueel, over vijf jaar waarschijnlijk helemaal niet meer. Pas modekleuren liever toe in een behangstrook of op een bank die over drie jaar afgeschreven wordt dan op tafels, stoelen en kasten die langer mee moeten. Ook met kleine inventarisonderdelen zoals een prullenbak, serviesgoed en aankleedkussen kun je modekleuren aanbrengen in een ruimte.

zullen worden. Het is dus belangrijk naar een evenwicht te zoeken en bepaalde delen van de ruimte bewust heel rustig van kleur te houden.

Verlichting

Het prettigste licht is daglicht. Bovendien kost daglicht niets en bespaart dus energie en geld. Vooral in ruimten waar je een groot deel van de dag doorbrengt, is een goede daglichttoetreding belangrijk.

Maar ook in ruimten met veel daglicht is kunstlicht als toevoeging nodig. De combinatie van daglicht en kunstlicht moet zo zijn dat in de ruimten waar de kinderen verblijven een lichtsterkte van ten minste 200 lux bereikt kan worden. Meer licht is in ruimten voor kinderen niet wenselijk en niet nodig. Het is juist wel prettig om op sommige plekken of op sommige momenten van de dag minder licht te hebben. Bijvoorbeeld bij een zit-/hangplek of bij dans- of theateractiviteiten. Op sommige plekken, bijvoorbeeld bij een knutseltafel (300 lux) kan juist een hoger lichtniveau gewenst zijn. Een egale verlichting maakt de ruimte saai, verschillen in verlichting zorgen voor sfeer en levendigheid. Als je kunt variëren met lichtsterkte helpt dat om verschillende sferen in een ruimte te maken. Het is dus handig als verlichting te dimmen is, en als je lampen apart kunt aan- en uitschakelen.

Het helpt om bij het denken over verlichting een onderscheid te maken in drie typen verlichting: algemene verlichting, werkplekverlichting en sfeerverlichting.

- Algemene verlichting is verlichting waarmee de ruimte als geheel kan worden verlicht, bijvoorbeeld op donkere dagen of tijdens het schoonmaken. Deze verlichting zit meestal in het plafond. Vaak wordt hiervoor tl-verlichting toegepast, wat niet bepaald een huiselijke sfeer geeft, maar eerder aan een kantoor of instelling doet denken. Een goed alternatief zijn de zogenaamde downlights, spots die het licht breed naar beneden stralen en die eveneens in het plafond kunnen worden aangebracht.
- Werkplekverlichting is verlichting die een specifieke werkplek extra verlicht (bureau, aanrecht).
- Sfeerverlichting wordt toegepast om bepaalde plekken een speciale sfeer te geven (schemerlamp, discolamp, wandlampje). Meerdere soorten verlichting in de speel- en activiteitenruimten kleden de ruimte aan en voorkomen dat een ruimte kaal en zakelijk oogt (bijvoorbeeld door alleen tl-verlichting toe te passen).

Zorg ervoor dat algemene verlichting, werkplekverlichting en sfeerverlichting apart geschakeld kunnen worden. Dit bevordert een efficiënt gebruik. Zorg voor een aparte schakelaar voor de verlichting aan de raanzijde.

Zorg ervoor dat in grotere ruimten (groepsruimten, multifunctionele ruimte) ook de algemene verlichting in delen te schakelen is, zodat niet steeds de hele ruimte verlicht hoeft te worden.

Pas energiezuinige armaturen toe en laat een goede berekening maken van de hoeveelheid benodigde verlichting (zie hierboven). Dit voorkomt een te hoog lichtniveau en nodeloze energiekosten.

Colofon

Pagina's uit *Ruimten maken voor vier tot twaalf jaar – Over het inrichten van ruimten voor buitenschoolse opvang*

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Agentschap SZW, Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid

ISBN 978 90 8850 221 7

NUR 847

© 2011 AKTA, onderzoeks- en adviesbureau voor ruimtegebruik

Auteurs

Ine van Liempd en Ed Hoekstra

Eindredactie

Jaap Verheij

Vormgeving

Studio Hans Lemmens, Amsterdam

Fotografie

Studio Hans Lemmens, Amsterdam

Illustraties

Jenneke ter Horst

Uitgever

Trude van Waarden

© deze uitgave B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stbl. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot Uitgeverij SWP (Postbus 257, 1000 AG Amsterdam) te wenden.